

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.46-56>

УДК: 327(4-11)194/195”

© Артем Кокош¹

ПОНЯТТЯ ПРОСТОРУ І ПОЛІТИЧНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

46
—
Мета статті – визначити історико-політичні особливості формування східноєвропейського регіону в час становлення комуністичних режимів з врахуванням ролі СРСР у політичному житті країн Східної Європи. Основними методами дослідження були методи історизму та об'єктивності, що дозволили розглянути представлену проблематику в хронологічному і просторовому взаємозв'язку. Детальний аналіз інтеграційних процесів у Східній Європі ХХ століття поєднано зі спробою визначити наукове поняття простору, що становить наукову новизну дослідження. Висновки статті розкривають поставлену мету і дозволяють ствердно визначити основну роль СРСР у східноєвропейському регіоні у середині ХХ століття, що призвело до замкнутості регіону в комуністичній ідеології за радянським прикладом.

Ключові слова: Східна Європа, СРСР, Друга світова війна, Комінформ, ОВД.

The Concept of Space and Political Integration Processes of Eastern Europe in the First Post-War Decade

The timeliness of the article lies in describing historical and political specifications of Eastern Europe formatting at time of communism regimes taking into consideration the role of the USSR in political sphere of East European countries. The methodological base of the paper consists in historicism and objectivism principles that allow considering the facts in their historical and spatial relationships. The analysis of integration processes in Eastern Europe

¹ Доктор філософії, викладач кафедри політології і міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», E-mail: akokosh22@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4785-2190>

in 20th century is combined with the attempt to define a space, that is considered to be the novelty of the paper. The conclusion proves the timeliness defining the USSR effect in the region in 20th century and concentration of East European countries in soviet communism ideology.

Keywords: Eastern Europe, USSR, Cominform, Warsaw Pact.

Постановка проблеми. Східна Європа охоплює території, що після Другої світової війни опинилися під комуністичною владою. Географічно – це простір від Балтійського до Адриатичного морів, від Ельби до гір Родопів. Проте, у визначенні Східної Європи переважає політична, а не географічна ознака, яка, на думку деяких дослідників, не дозволяє зарахувати балканську Грецію до Східної Європи, на відміну від Болгарії. Основне ядро таким чином становлять країни колишнього СРСР, навіть ті, які силоміць були захоплені радянським комуністичним режимом (країни Прибалтики, Україна тощо), країни соціалістичного табору (Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія) та Східна Німеччина (Німецька Демократична Республіка, до 1949 відома як Радянська окупаційна зона). СРСР та його сателіти, що потрапили під комуністичний контроль протягом 1944-1948 років й залишалися під ним щонайменше 40 років (Європа Вісімки) становили Східну Європу ХХ століття в її політичному плані (Fowkes, 2013).

Ідея Східної Європи, окремого геополітичного простору, стала цілком реальною у часи правління Сталіна в Радянському Союзі. Її появі сприяли кілька фактів. Насамперед, політичні амбіції Сталіна, прихід до влади комуністів у країнах Східної Європи, присутність там радянських військ, а також традиційний культурний, цивілізаційний, поділ Європи з попередніх епох. Початок холодної війни і Черчілева «залізна завіса» затвердили Східну Європу як інший, відсталіший, світ з іншими реальностями (Вулф, 2009).

Мета даної статті полягає у визначенні історико-політичних особливостей формування східноєвропейського регіону в час становлення комуністичних режимів з врахуванням ролі СРСР у політичному житті країн Східної Європи. Основними методами дослідження були методи історизму та об'єктивності, що дозволили розглянути представлену проблематику в хронологічному і просторовому взаємозв'язку.

Виклад основного матеріалу. У перші повоєнні роки в Європі почала складатися політична поляризація на два блоки: імперіалістичний, на чолі зі Сполученими Штатами Америки та антиімперіалістичний, що очолював СРСР. Наприкінці вересня 1947 року у Шклярській Порембі комуністичні партії соціалістичного блоку (Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та Радянського Союзу), а також компартії Франції та Італії створили Комуністичне Інформаційне Бюро (Комінформ). Комінформ було створено, з однієї сторони, на протиположному політичному блоку Західної Європи, з іншої – як мережу інформаційних обмінів. Окрім того, Комінформ був хорошим засобом контролю за комуністичними партіями Франції та Італії, політичні лідери яких перебували на території Радянського Союзу (Magone, 2011).

48

Однією з перших передумов до політичного зближення країн Східної Європи стала відмова від монархії. Більшість монархій Східної Європи було ліквідовано 1946 року: 11 січня монархію ліквідували в Албанії, 8 вересня монархічного укладу позбулася Болгарія, у листопаді – Югославія. Дещо довше проіснувала монархія в Румунії, де Великі національні збори ліквідували її 30 листопада 1947 року (Yarovy V., 2005).

Для усіх країн регіону кінець 40-х років ХХ століття характеризувався приходом до влади комуністичних партій, а відтак, і прорадянською політикою. Так у ході виборів 18 вересня 1945 року в Болгарії більшість отримали місцеві комуністи. У Чехословаччині політичним лідером став Національний фронт чехів і словаків, сформований у Москві, а з квітня 1945 року там почала діяти Кошицька програма (неофіційна конституція), одним з основних положень якої було встановлення соціалізму на радянський зразок. В Угорщині у 1949 році було встановлено тоталітарний режим Угорської партії трудящих, лідери якої орієнтувалися на Радянський Союз. Кінець 1947 – початок 1948 років став часом встановлення комуністичної влади в Румунії, представником якої стала Румунська робітничка партія (Зашкільняк, 2002). Отже, вже з такого розподілу комуністичних режимів Східної Європи можна однозначно твердити про вплив СРСР на східноєвропейський регіон. Основним осердям комуністичного світу залишався СРСР, який часто й надавав підтримку комуністичним рухам Європи. Рівняння комуністичних режимів Східної Європи (за винятком на певний час Югославії) на СРСР було викликано кілько-

ма причинами. З однієї сторони, комуністи не завжди законно приходили до влади: наприклад вересневі вибори 1945 року в Болгарії не визнали Велика Британія та США. Відповідно їй захоплена в такий спосіб влада могла бути втрачена за межами комуністичного табору. З іншої сторони, комуністичне правління ставало альтернативою західній політиці й давало змоги конкурувати із західними правилами, а отже, й слугувало відкриттям нових перспектив. Принаймні, так обіцяли комуністи. До прикладу, угорці не могли змиритися з ярликом злочинців, що був причеплений до них через вступ у Другу світову війну на боці нацистів. І хоча в країні консолідувалися праві партії, та через присутність радянських військ, а також традиційну фальсифікацію виборів до влади прийшли комуністи. Таким чином, період кінця 1940-х – початок 1950-х років був часом радше політичної інтеграції комуністичних рухів (або ж партій з іншими назвами, що не змінювало суті, бо фінансувалося з Москви) (Kramer, 1993).

Політичну орієнтацію східноєвропейського простору визначала ліва приналежність партій й ставлення західних держав до них. Хоча, якщо спробувати проаналізувати відносини СРСР і держав-сателітів, то можемо натрапити на контраст політики Югославії. Насамперед, ще в 1945 році тамтешні вибори визнали західні уряди. Це, у свою чергу, знімало зовнішньополітичну напругу й надавало можливості здійснювати незалежну від Москви політику (Kramer, 1993). Об'єднуючи кілька слов'янських народів і будучи певною мірою буфером між Заходом і СРСР, Югославія протиставила свою політичну лінію в час правління Йосипа Броз Тіто, що призвело до виключення країни зі згаданого Комінформу в 1948 році. Протягом 1945-1949 років Радянський Союз намагався втримати важелі впливу в Комуністичній партії Югославії, щоправда невдало (Федеративна народна республіка Югославія утворена 29 листопада 1945 року об'єднала у своєму складі Сербію (у її складі автономні Воеводина, Косово та Метохія), Хорватію, Македонію, Чорногорію, Словенію, Боснію та Герцеговину). Річ у тім, що західні Балкани звільнилися від німецької окупації під керівництвом Йосипа Б. Тіто, без особливої радянської допомоги. Це, у свою чергу, надало югославським комуністам самовпевненості та змогу конкурувати з радянськими комуністами. Особливо посилилося протистояння між обома державами у період березня 1948 – вересня 1949 років, що призвело навіть до припинення політичних відносин. На таку ситуацію зреагували США, які

шляхом надання фінансової підтримки взялися за відрив Югославії з радянського блоку. Політичний розворот у сторону СРСР відбувся лише в 1953 році зі смертю Сталіна (Magone, 2011).

Кінець 1940-х – початок 1950-х років був доволі неоднозначним у відносинах СРСР та соціалістичного блоку. З однієї сторони, діяльність Комінформу дозволила СРСР значно посилити політичний контроль над комуністичними режимами Східної Європи, долучитися до комуністичного заклоту в Греції та спробувати встановити комуністичний уряд у Фінляндії. Проте, з іншої, сам Комінформ дав тріщину із виключенням Югославії 1948 року. Приклад Югославії могли наслідувати інші країни Східної Європи, бажаючи, у разі певних геополітичних змін, вийти з-під зони радянського впливу на користь Заходу, що завдало б значного удару по СРСР. Для попередження такої ситуації, Сталін наказав провести політичні чистки у комуністичних партіях: особливих репресій зазнали партії-ці Болгарії, Угорщини та Чехословаччини (Kramer, 1993).

50

Вливання країн Східної Європи до комуністичного простору (соціалістичний табір або радянський блок поняття однакові й, в основному, не змінюють суті явища) прослідковувалося на політичній ієрархії країни. Так у Польщі, беззаперечно першість у вертикалі влади польські комуністи віддавали Йосипу Сталіну, а вже лише після нього – «вождю польського народу» Болеславу Беруту. Основна політична партія країни, Польська об'єднана робітничка партія, ПОРП, була побудована й діяла за зразком ВКП(б). Польське наслідування радянського укладу торкнулося й суспільного життя країни. Масово видавалися праці марксистських та радянських ідеологів, а «Радянський курс історії ВКП(б)» став основним дороговказом, що призвело до переписування історії та репресій щодо антирадянських (чи антиросійських) настроїв. Польська конституція 1952 року затвердила курс на зближення з Радянським Союзом. Владу країни основний документ проголошував зосередженою у руках трудящих (традиційне гасло соцтабору закликало всіх трудящих до згуртування), а політична модель була побудована за тоталітарним прикладом СРСР, де виключна роль відводилася партії (щоправда, на відміну від Радянського Союзу, партій у Польській Народній Республіці було кілька) (Zashkilniak L., 2002).

Основною причиною політичної інтеграції Східної Німеччини до соцтабору стала діяльність Радянської військової адміністрації в

Німеччині та спільні рішення союзників антигітлерівської коаліції, що могли означати кінець захопленій влади. Для місцевих політиків Вальтера Ульбрихта, пізніше керівника Німецької Демократичної Республіки, і Вільгельма Піка, основоположника німецької комуністичної партії, основним завданням було зосередити владу в своїх руках у східній частині країни. Особливо рівнятися на СРСР місцеву політичну владу змусив «план Маршалла», який тут охарактеризували неінакше, як встановленням «американської монополії», що вела до обмеження суверенітету. Подібно до інших політичних режимів Східної Європи, німецькі лідери вирушали на консультації до Радянського Союзу. На одній з таких зустрічей, 16 вересня 1949 року, вони отримали дозвіл Сталіна на формування НДР. Уся подальша східнонімецька політика коригувалася з Москви. Проте потребу взаємодії мали не лише німецькі комуністи з Радянським Союзом, але й навпаки. Передовсім, СРСР намагався використати Німеччину для встановлення політичної гегемонії у Східній Європі та встановлення крайнього пункту комуністичного світу, ну і звісно, як плацдарм для розміщення своїх військ. А найкращим варіантом для нього слугувало б встановлення кордону по лінії Одер-Нейсе, що ґрунтувалося б на слов'янській спільності. Радянська влада планувала використати й питання німецьких земель, які опинилися під польською владою. У такий спосіб, можна було зайняти польську сторону і підтвердити свій зверхній статус над країнами соціалістичного табору та позбутися антиросійських настроїв серед польського населення.

Дублювання радянського політичного устрою відбулося й в Угорщині. У 1949 році в країні відбулися парламентські вибори на радянський взір з єдиним списком кандидатів, було покладено початок «будові соціалізму», а вся повнота влади Угорської Народної Республіки опинилася в руках політичного лідера Угорської партії трудящих Матяша Ракоші. Подібно до СРСР, Угорщина розпочала індустріалізацію та переслідувала Церкву. Політичні репресії, встановлення тоталітаризму, зближення з СРСР на умовах маріонетки йшли в розріз з народними прагненнями до самостійності. У результаті такої політики, яка послабилася в часи уряду Імре Надя (1953-1955), визріло національне невдоволення, що вилилося у революцію 1956 року. У ході революційних подій угорський уряд ухвалив рішення про вихід з Організації Варшавського договору (ОВД) та нейтральний статус Угорщини. Угорське невдоволення було викликане цілковитим влит-

тям у зону радянського впливу. До того ж, традиційно угорці не мали нічого спільного з Москвою і уявляли свою країну окремим простором, що не тягнувся до інших держав, а сам їх притягував. У відповідь на таку реакцію угорців СРСР утворив новий «робітничо-селянський уряд», який очолив Янош Кадар. Хоча революцію придушили та угорське керівництво тривалий час проводило власну політику, що відобразилася у поступовому відході від директивного управління економікою та культурному зближенні із західними країнами, з якими Угорщина мала значно більше спільного, ніж з СРСР (йдеться про історичні політичні відносини, а не про культурні, за якими Угорщина має несвоєрідний характер у Європі) (Zashkilniak L., 2001).

52 — Реалізація комуністичного простору в Європі з абсолютним впливом Радянського Союзу ставала можливою завдяки прийняттю нових конституцій. Побудовані за радянським зразком, їх ухвалили усі країни соціалістичного табору в період 1947-1952 років. Парламентська система правління в реальності замінювалася встановленням тоталітарного правління комуністичної партії. Основу політичної еліти (якщо її можна так назвати) почали становити партійні номенклатурники. Повнота виконавчої влади зосереджувалася у руках очільника партії, кандидатура якого погоджувалася з Москви. По суті, всі гілки влади зосереджувалися в руках політичного керівництва. Політичне життя держав зводилося до волі партії, яка, начебто, представляла пролетаріат.

Комуністична партія стала винятковим політичним явищем в країнах Східної Європи. Лише в Польщі, НДР, Болгарії та Чехословаччині діяли ще й інші партії, але це зовсім не змінювало ситуації. За прикладом СРСР у вертикалі політичної влади почали з'являтися ради, де владу отримували ті ж представники компартій. Кінець 1940-х – початок 1950-х років став часом «сталінізації» соціалістичних країн, що вилилася у суцільні репресії. Спочатку ліквідували політичних конкурентів, яких в країнах Центрально-Східної Європи представляли політики попереднього правління, далі усувалися еліта, а потім – всі «інакодумці» (куди зараховували духівництво, землевласників, підприємців тощо). Під репресивні дії режиму потрапляли й так звані відступники від соціалізму та закордонні шпигуни. Масово фабрикувалися справи проти державного та політичного керівництва: Кочі Дзодзе в Албанії, Ласла Райка в Угорщині, Трайчо Костова

у Болгарії, Лукреція Патрашкану в Румунії, Рудольфа Сланського у Чехословаччині. Ще одним виявом комуністичного простору, а по суті радянізації, стала повна підконтрольність зовнішньої політики: протягом 1948 року було підписано 35 договорів про співпрацю між СРСР та соціалістичними сателітами. Будь-які вектори прозахідної політики виявилися блокованими (Zashkilniak L., 2001).

Політика Сталіна у проведенні чисток та перегрупуванні керівного складу поклала кінець внутрішньополітичній боротьбі у комуністичних партіях країн Східної Європи та початок політичній залежності від Москви. До того ж, Радянський Союз намагався створити з країн Східної Європи своїх беззаперечних сателітів у боротьбі з капіталізмом (на певний час це вдалося) і не вкрай позитивно оцінював відносини Югославії та Албанії з країнами Заходу. У свою чергу, західні комуністичні партії (такими вони були у Східній Європі для СРСР) отримували свого заступника і тому проводили політику нав'язану з Москви. Смерть Сталіна змусила країни соцтабору переглянути свою подальшу політику. Таким курсом характеризувалася й політика радянського керівництва щодо своїх сателітів. Передовсім вона торкнулася Німецької Демократичної Республіки, існування якої опинилося перед загрозою. За період січня 1951 – квітня 1953 років до ФРН перейшло близько 447 тисяч осіб із НДР. Зважаючи на таку ситуацію, міністр внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія запропонував радянському керівництву скоротити свою військову присутність у німецьких землях (наприкінці червня 1953 року Берію як агента імперіалістичних розвідок арештували й стратили) (Bolovan, 2004).

З середини 1950-х років у геополітичному просторі Східної Європи почалися певні відцентрові рухи, пов'язані з політикою «відлиги» в СРСР і політикою першого секретаря ЦК Михайла Хрущова. Така політика призвела до того, що з II половини XX століття політична інтеграція соціалістичного табору почала давати перші серйозні тріщини: комунізм переставав означати виключну радянську політику, а кожна з держав радянського блоку почала провадити курс на встановлення нових відносин з СРСР. У 1950-і роки відбулися зміни у всьому блоці. Задля більшої згуртованості Східної Європи та її протиставлення до Заходу у 1955 році утворили Організацію Варшавського договору, а в квітні 1956 року було розпущено Комінформ. До держав Варшавського договору увійшли Албанія, Болгарія, НДР, Румунія,

Польща, Чехословаччина, Угорщина, та, звісно ж, Радянський Союз. На відміну від свого попередника Комінформу, Організація Варшавського договору була вже не просто формальним об'єднанням, що координувало роботу комуністичних партій, а стала військово-політичною організацією. П'ята стаття договору погоджувала утворення Спільного Командування військових сил країн-учасниць. Згідно із шостою статтею договору утворювався Політичний Консультативний Комітет, основним завданням якого було здійснення політичних консультацій. Дві наступні статті забороняли участь у будь-яких інших міжнародних коаліціях та затверджували культурне й економічне співробітництво всередині організації (Warsaw Pact Treaty).

Відтак, у 1950-60-х роках СРСР довелося силою стримувати будь-які спроби відходу від радянської системи. Так було в Польщі, де уникнути серйозного протистояння дозволила певна лібералізація зі сторони Радянського Союзу. Найбільш жорстоко придушення революційних настроїв відбулося в Угорщині у 1956 році (понад дві тисячі жертв), а через 12 років війська ОВД були введені до Чехословаччини. Виправдання політичного та військового втручання СРСР у внутрішні справи Східної Європи надав Леонід Брежнев на V з'їзді ПОРП 12 листопада 1968 року. Пояснюючи принцип «соціалістичного інтернаціоналізму» в межах ОВД, він наголосив на відповідальності керівництва кожної держави ОВД перед усім соціалістичним табором. Такий політичний підхід, який обмежував суверенітет соціалістичних країн згодом отримав назву «доктрини Брежнева».

Перші серйозні зміни відбулися у Польщі, де відразу після смерті Б. Берута 1956 року, в країні почалися виступи проти тоталітарного режиму. До слова, в Познані для придушення виступів незадовільних довелося застосувати війська. У Польщі до керівництва повернувся прихильник «польського шляху» Владислав Гомулка, який розпочав новий політичний курс. Одним із основних напрямків своєї політики В. Гомулка вбачав у встановленні рівності у радянсько-польських відносинах. Нормалізація радянсько-югославських стосунків та десталінізації призвели до погіршення відносин з Албанією. До того ж, десталінізація призвела до погіршення радянсько-китайських відносин, у якому Албанія дотримувалася китайської сторони. У 1961 році Албанія вийшла з Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ утворена в 1949 році) та ОВД й надалі дотримувалася сталінського політичного курсу. Окрему роль перебрала на себе Румунія, яка змогла досягнути

згоди з радянським керівництвом щодо ліквідації спільних румунсько-радянських підприємств. Таким чином, вона змогла позбутися перекачки сировинних ресурсів та економічної експлуатації зі сторони СРСР та почала проводити самостійну зовнішню політику. Політика десталінізації супроводжувалася й спробою змінити політичних керівників Східної Європи. У Румунії рішення XX з'їзду КПРС почали трактувати на свій манер: місцеве керівництво оголосило, що почало політику десталінізації ще за життя Сталіна. У такий спосіб лідер румунських комуністів Георге Георгіу-Деж відмовився будь-кого реабілітувати, а останніх жертв режиму пояснював початком політики десталінізації. Відносини СРСР та Румунії врегулювалися, як це було звично для політичних відносин соціалістичного табору, лише через угорську загрозу М. Ракоші (Boľovan, 2004). До слова, пізніше Румунія почала лавірувати поміж Сходом та Заходом. Комуністичний лідер, Ніколае Чаушеску, що прийшов до влади у 1965 році, взяв курс на особливу політику держави, яка тепер не узгоджувалася з радянською. Передовсім, Румунія засудила введення військ держав Варшавського договору до Чехословаччини, а в самій країні масово поширювалися націоналістичні гасла.

Висновки. Обмеження політичної влади як у внутрішній, так і у зовнішній політиці країн Східної Європи спричинило появу окремого радянського блоку. Затверджений Комінформом, Радою економічної взаємодопомоги та Варшавським договором 1955 року цей блок став окремим політичним утворенням у контексті геополітичного протиборства з Заходом доби холодної війни, що правда зі збереженням формальної незалежності країн-сателітів. Повна підконтрольність радянському керівництву призводили до цілковитої залежності (політичної, економічної, ідеологічної тощо) від Москви. Підтримка комуністичної ідеології у державах регіону дозволила керівництву Радянського Союзу цілковито контролювати політичне життя згаданих країн. До того ж, участь у згаданих Комінформі і ОВД встановлювала чіткі рамки внутрішньої політики, що не могли йти в розріз з ідеологією СРСР. Суперечки й політичні неузгодження у 1940-1950-х роках з Югославією стало радше винятком з правил щодо відносин з радянським керівництвом. Інтеграція держав соціалістичного табору послабилися тільки після проголошення «відлиги» в СРСР і приходом до влади нових політиків з національним курсом.

References:

1. Bolovan I. (2004). *Istoria României*. Cluj-Napoca.
2. Fowkes B. (2013) *Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation*. New-York.
3. Jose M. Magone. (2011). *Contemporary European Politics*. Routledge.
4. Kramer M. (1993). *Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944-1953* // fsi.stanford.edu/sites/.../Stalin_and_Eastern_Europe.pdf.
5. *Warsaw Pact Treaty*. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/warsaw-pact-treaty>
6. Wolff L. (2009). *Inventing Eastern Europe*. Kyiv.
7. Yarovy V. (2005). *Novitnia istoria Centralnoevropeiskych i Balkanskykh krain XX stolittia*. Kyiv.
8. Zashkilniak L. (2002). *Istoria Polschy: Vid naidavnishykh chasiv do naszykh dniv*. Lviv.
9. Zashkilniak L. (2001). *Istoria Centralno-Shidnoi Evropy*. Lviv.